

"האם יש קשר בין יהודי איראן, בוכרה ואפגניסטן?"

דברים בערב ההשקה במרכז אב"א

בן-ציון יהושע

נשיא אב"א ד"ר שלמה חי חיזק, מנחה הערב יקר ירושלים הסופר אלי עמיר, מספר הסיפורים יהודה עצבה, חברי בנימין בן דוד, הדוקטורנטית צילה זן-בר צור, ידידות וידידים, משפחה יקרה, קהל יקר

זכות גדולה נפלה בחלקי לעמוד היום בפניכם בערב ההשקה לספרי ה-11: "מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני: פרס-איראן, אפגניסטן ובוכרה". אני רוצה לפתוח בווידיאו אישי. אמי ז"ל היא ספרדייה בת ירושלים מזה מאות שנים, בת למשפחת אלקלעי. אבי עליו השלום עלה כילד מאפגניסטן בשנת 1898. בלימודי באוניברסיטה העברית לפני שנות דור, חשתי חובת כבוד לשורשים שלי וביקשתי לכתוב עבודה סמינריונית על יהודי אפגניסטן, מבלי לדעת למה אני מכניס את ראשי. הפרופסור המכובד שלי, ששמו שמור במערכת, אמר לי: בן-ציון, עזוב את אפגניסטן. אנחנו לא יודעים עליה דבר וחצי דבר. אין עליה חומר. קח תעודה מאיטליה וכתוב על אחת הקהילות שם. יש מספיק חומר ביבליוגרפי על איטליה. על אפגניסטן ועל הקהילות הסמוכות לה לא נכתב דבר וחצי דבר, וגם לא תמצא דבר. אודה ואתוודה, ברוב תמימותי לא הבנתי למה אין חומר על יהודי אפגניסטן ועל הקהילות היהודיות במרחב האיראני. מדוע חוקרים התעלמו מקיומן של הקהילות הללו. לא היה לי מענה. הצעתי לפרופסור המכובד, שאכתוב על רב סעדיה גאון. 'טוב מאוד', אמר הפרופסור. מה תכתוב עליו? הצעתי לכתוב על הפולמוס בינו לבין חיווי הבלכי, שמוצאו מבלך באפגניסטן. הוא אהב את הנושא. וכך, בדלת אחורית והודות לפולמוס של רב סעדיה גאון, נכנסתי לנושא האפגני וגיליתי שיש חומר רב והותר. צריך רק לנבור ולנבור, לחפש ולמצוא. זאת הייתה עבודתי הראשונה. אחריה חקרתי את מנהגי החתונה אצל יהודי אפגניסטן, עבודת שדה שרובה ראיונות. להפתעתי, העבודה זכתה להדים חיוביים לאחר שהתפרסמה בשנתון 'שבט ועם', בהוצאת ועד העדה הספרדית. בעקבות העבודה החל מוזיאון ישראל, באמצעות נועם ברעם בן-יוסף, ללמוד את הנושא, לאגור מוצגים וכך יצאה התערוכה 'בואי כלה' על מנהגי חתונה של יהודי אפגניסטן, כפי שמעידה במבוא לספר התערוכה נועם ברעם.

ככל שהעמקתי ללמוד על יהודי אפגניסטן, רק טבעי היה שאגיע ליהודי משהד באיראן, שהם אבותיה של קהילת הראת באפגניסטן ואבותיי שלי. חמש עשרה שנות עבודה מפרכת הביאו לעולם את ספרי רב-ההיקף 'מנדחי ישראל באפגניסטן' לאנוסי משהד באיראן, שיצא לאור במוסד ביאליק. רק הרשימה הביבליוגרפית של הספר משתרעת על 31 עמודים עם מאות מקורות. מתוך אין חומר הזה יצא הספר הזה בהיקף של 750 עמוד בשנת 1992 ואזל עד מהרה. ספרי החדש הוא המשך ישיר לספרי שיצא לפני 21 שנים.

בעקבות ספרי הראשון, נתבקשתי על-ידי קולומביה יוניברסיטי והוצאת בריל בליידן הולנד, לכתוב את הערכים על אפגניסטן ועל ח'וראסאן לאנציקלופדיה על היהודים בארצות האסלאם. 'נתיב לשכת הקשר' ביקשה ממני לצאת בשליחות ממלכתית אל הקהילות היהודיות במדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. במרחבים העצומים האלה של פזורי היהודים עסקתי בבניית מרכזי הכשרה מקצועית ואולפנים לעברית לקראת עליית היהודים שישבו על מזוודות. במקביל עסקנו בחילוץ יהודים מארצות מצוקה והעלאתם לארץ, לעתים תחת אש. מטוסים נחתו והעלו יהודים. לא נותר יישוב יהודי בארצות המוסלמיות של מרכז אסיה הסובייטית, שרגלי לא דרכו עליו. חקרתי, דרשתי ותיעדתי את חיי היהודים שם בראיונות ובתעודות וממראה עיני על מנהגים ומסורות. זמן קצר לאחר מכן היישובים שתיעדתי התרוקנו מיהודיהם שעלו ארצה או התפזרו באירופה ובאמריקה.

המפגש שלי עם יהודי איראן, בוכרה ואפגניסטן עורר בי את השאלה המרכזית: מיהם היהודים האלה הפזורים על פני אלפי קילומטרים מרובעים ורחוקים פיזית זה מזה? האם יש קשר ביניהם? האם מוצאם אחד הוא? הספרים שנכתבו על הקהילות עסקו בכל קהילה בנפרד ולא התעמקו בשאלת הקשר הלשוני, האתני, התרבותי וההיסטורי שביניהן. לראשונה הבאתי בספרי 'מאחורי מסך המשי' את שלוש הקהילות האלה היושבות בחבל ח'וראסאן באכסניה אחת.

מצאתי שיהודי המרחב האיראני פרס-איראן, בוכרה ואפגניסטן, החיים במשולש ההישרדות הח'וראסאני, הם חטיבה תרבותית אתנית אחת על מאפייניה הייחודיים של כל קבוצה בתוכה. פרסית היא השפה הרווחת באיראן, אפגניסטן ובוכרה. השנים עשו את שלהן ונוצרו דיאלקטים פרסיים ייחודיים של כל חטיבה וחטיבה: הדארית באפגניסטן, הגולפיגאנית-הגיליקי אצל המשהדים, טג'יקית-יהודית אצל הבוכרים.

כשאנו מדברים על 'משולש ההישרדות' של יהודי ח'וראסאן אנו רואים בקודקוד של המשולש את בוכרה על חמש המדינות המוסלמיות שבהן חיו יהודים בוכרים: אוזבקיסטן, טג'יקיסטן, טורקמניסטן, קזחסטן וקירגיסטן, שבעבר היו רפובליקות סובייטיות; בצלע הימנית-המזרחית של 'משולש ההישרדות' מצויה אפגניסטן ובצלע השמאלית-המערבית מצויה איראן, או בשמה הקדום – פרס. 'משולש ההישרדות' הוא אפוא כינוי למקום מושבם הלא קבוע של יהודים, שחיו במרכז אסיה. הדרך היחידה שעמדה בפני יהודים שנרדפו על נפשם הייתה לברוח מצלע אחת לצלע אחרת בתוך המשולש שבו חיו. עד יעבור זעם. יש והשתקעו במקום מושבם החדש, ויש שנטשו גם אותו לטובת צלע אחרת במשולש ההישרדות. היהודים הנרדפים חיפשו, בדרך הטבע, ביטחון אישי וביטחון כלכלי, זמני או לאורך זמן. זאת כנראה הסיבה העיקרית שהיהודים עסקו במסחר ובמקום מקרקעין העדיפו רכוש נזיל ובר מימוש. הם היו בתנועה מתמדת מטעמי ביטחון אישי ובריחה מפני רודפיהם, או נדידה לערי מסחר במרחב, כדי לשפר את אפשרויותיהם הכלכליות.

'משולש ההישרדות' ממוקם בח'וראסאן שהיא חלק מן המרחב האיראני. האזור מוכר לנו בשמו ההיסטורי 'ח'וראסאן הגדולה', שגבולותיה לא היו קבועים והם השתנו במרוצת השנים. בין הערים שנכללו בה, אנו מוצאים את נישאפור וטוס באיראן, באלך והראת באפגניסטן, מרו-מארי בטורקמניסטן; סמרקנד ובוכרה באוזבקיסטן. בצפון היא גבלה בים הכספי ובדרום היא גבלה עם סיסטאן במזרח איראן והרי הינדו-קוש באפגניסטן.

הגבולות העכשוויים של איראן עם שכנותיה במזרח ובצפון הם גבולות מדיניים ואינם משקפים את מרחב התרבות הפרסית, גדול המימדים, שכלל את אפגניסטן ואת חמש המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. הקשר בין איראן לאפגניסטן משתקף לא רק בשפה הפרסית על ניביה השונים, אלא בכמות עצומה של ספרים ומנהגים, המשותפים לעמי האזור. אפגניסטן והמדינות הדוברות פרסית במרכז אסיה קרובות לאיראן הרבה יותר מאזרבאיג'אן הפרסית, שבה דוברים בעיקר אַזֶרִית, שהוא ניב טורקי. יתר על כן, גדולי היוצרים בלשון הפרסית חיו ופעלו בח'וראסאן בתקופת הרינסאנס התרבותי-ספרותי של העמים דוברי פרסית במאות ה-9, ה-10, וה-11, בין השאר רודאקי (נפטר 940), דאקיקי (נפטר 975), ענצארי (נפטר 1039) והגדול שבכולם פרדוסי – מחבר השאה נאמה (נפטר 1020) – נחשבים לנכס תרבותי משותף לעמי ח'וראסאן רבתי.

הפיצול בין פרס-איראן לאפגניסטן ובוכרה אירע בעיקר במאה ה-16 בעקבות הפיכתה של האמונה השיעית לדת המדינה. אפגניסטן ובוכרה הסוניות נותקו מפרס ומאחר יותר נוצר פיצול בין אפגניסטן לבוכרה.

רדיפות דת מלוות בפוגרומים

חיי היהודים במרחב האיראני – פרס – בוכרה ואפגניסטן – היו חיים של רדיפות ושנאת ישראל הן במחוזות סוניים והן במחוזות שיעיים. גם כשהמניע היה כלכלי והסביבה הנוכרית קינאה בהצלחת היהודים, המגמה הייתה להשפיל את היהודים ובסופו של תהליך לאסלם אותם. רבים מהם בורחים מבוכרה לסמרקנד כדי לקבל את חסות הצאר הרוסי. יהודי משהד נאלצים לקבל את האסלאם השיעי בשנת 1839 והם בורחים לאפגניסטן ולטורקמניסטן. המשהדים והבוכרים מביאים איתם למקומם החדש עולם תרבותי שלם.

הגירה למטרות מסחר

מעניין לעקוב אחר נדידתם של המשהדים בעקבות מקורות פרנסה. האנוסים יוצאים ממשהד לצורכי מסחר ומגיעים לאפגניסטן ושבים וחוזרים לחיי אניסות במשהד.

אם נעקוב אחר נדידתם של יהודים אלה, שראשיתה הגלייה מהקווקז לצפון איראן ומשם הוגלו למשהד, וממשהד הגיעו להראת שבמערב אפגניסטן ומשם לקאבול שבמזרח אפגניסטן ומקאבול הגיעו לסמרקנד והיו לגורם דומיננטי לכל מקום שהגיעו אליו. מסמרקנד הם בורחים בעקבות התוכנית הכלכלית של לנין ותוכנית החומש של סטלין ולא להאמין – אחרי כמה דורות הם לובשים את אצטלת האנוסים מחדש וחיים במשהד. – איך נגדיר יהודים אלה? קווקזים – משום מוצאם? פרסים-איראנים – בשל מגוריהם בקזווין ובמשהד? אפגאנים – בשל מקום מגוריהם בהראת, קאבול ותשקורגאן? בוכרים – בשל מגוריהם בסמרקנד? או אולי נקרא להם ארצישראלים – כי חלקם לקחו חלק בבניית שכונת הבוכרים בירושלים ולימים חלקם ירדו מן הארץ לטובת מסחר באירופה ובאמריקה? בכל מקרה, יהודים נודדים אלה הם בני המרחב האיראני הדובר פרסית. הם נדדו לאורך כל ההיסטוריה שלהם, מרצון או מכפייה.

נדידה על רקע כלכלי – ערי המסחר

אחד המאפיינים של יהודי המרחב בוכרה, אפגניסטן ואיראן היא היציאה לתקופות ארוכות לערי המסחר במדינות השכנות במרכז אסיה. הגברים נעדרו מביתם לאורך חודשים ארוכים. המשהדים חיו שם עם האפגנים והבוכרים. התקשורת הייתה בניבים השונים של הפרסית היהודית, או בלשון הקודש. הייתה גם לשון לא-תוראית, שימוש במילים עבריות בתוך משפט בלשון הפרסית, כמו: 'ויברח-קון' (תעשה 'ויברח'). הגוי שמע כביכול פרסית ולא הבין מילה. הסוחרים

הגיעו לביתם ערב פסח וערב הימים הנוראים והביאו עמם מנהגים ומסורות שקלטו מהסוחרים היהודיים שהגיעו ממחוזות אחרים.

בדורות האחרונים אנו מוצאים יהודים שנוטשים את משפחותיהם ונוסעים לערי המסחר או לתחנות מסחר: אובה, אנדכ'וי, אקצ'ה, גאזני, גאזארגאה, יולוטאן, מאזאר-י שאריף, מאימאנה, מרו, סרכ'ס, קאלה-י נוב, קונדוז, שיברגאן, תשקורגאן,

על העיר מרו מספר הנוסע אפרים ניימרק במאה ה-19 :

נכבדיהם [של אנוסי משהד] לא אוכל לקרוא בשם פן אהיה מגלה סוד. אמנם אשר דבר לו אליהם יוכל לחקור אחריהם בשוק ניזשני, אשר שמה יבואו בכל שנה מן האנוסים האלה. ואשר דעתו רחבה יוכל להכירם, ויותר מזה ידע האיש אשר יבוא עירה מרו במסילה החדשה [הרכבת הטרנס כספית] גם יוכל לשלוח אליהם מכתבים בכתב רש"י ולשון הקודש ע"י בית הדואר אשר במרו, אם ידע שמה אחד מנכבדי העדה...

בעת הווסד העיר הזאת [מחדש] נמצאו שמה כעשרים יהודים הראתים אשר סחרו את התורכמאנים, ואחרי שיצאה הפקודה עליהם כי יעזבו את העיר אם לא יקחו חלק בבנינה, אז התאמצו ויקנו להם כבדת ארץ ויבנו שמה בתים וחנויות. גם משהדים מן האנוסים נפלו עליהם, עד כי נקבצו שמה כששים מאחינו אשר בני ביתם יושבים במשהד ובהראת... ואחר באו גם מאחינו הבוכארים זעיר שם מְרָה.

המופלא בסיפור הזה, שהאנוסים של משהד לא נתקעו במשהד אלא יצאו ממשהד לצורכי מסחר לתקופה ארוכה או קצרה ועסקו במסחר בטורקמניה, ובערים אחרות בצפון אפגניסטן ובצפון איראן. בחגים ראש השנה ובפסח הם נסעו למשפחותיהם במשהד ושם הם שבו והתנהגו כאנוסים המקיימים כלפי חוץ את חוקי האסלאם השיעי. וכך חוזר חלילה. מספר ארמיניוס ומברי על פגישתו בעיר הראת עם אחד האנוסים שסחר בעתיקות בהראת. נוצר קשר יפה בין המשהדי שהתנהג כיהודי בהראת לבין ארמיניוס ומברי. יום אחד פגש ומברי את היהודי הזה במשהד ופנה אליו בידידות: שלום יהודי!

המשהדי האנוס היה מזועזע מפנייתו של ומברי ואמר: פה במשהד אני מוסלמי. אל תקרא לי יהודי, כי אני עלול לשלם בחיי.

בעקבות התוכנית הכלכלית החדשה של לנין ותוכנית החומש של סטלין, כמה אלפי יהודים בורחים ממרכז אסיה הסובייטי לאפגניסטן ולאיראן. השפעתם של

הבוכרים הייתה גדולה על יהודי אפגניסטן, שנטשו כמה ממנהגיהם הישנים. למוסיקה הדתית של יהודי אפגניסטן נכנסו מוטיבים בוכרים.

למרות המרחקים הגדולים ההשפעות ההדדיות היו גדולות בתחומי הלשון, השירה והפיוט והספרות בפרסית-יהודית שנדפסה בירושלים והופצה בכל המרחב האיראני.

בסיכום, נציין שיהודי המרחב האיראני – פרס-איראן, אפגניסטן ובוכרה על כל מחוזותיה הם קבוצה אתנית אחת, שבמרוצת השנים פיתחה כל תת קבוצה ניב לשוני מיוחד לה וסממנים טיפוסיים למרחב שבו חיו.

קהל יקר,

זאת ההזדמנות להודות בערב זה לקהל היקר שהגיע וכיבד את מחבר הספר 'מאחורי מסך המשי'. זאת ההזדמנות לברך חגיגת את מנחה הערב הסופר אלי עמיר על ההנחיה המקצועית, אך בראש וראשונה אני מברך אותו גם בשמכם על קבלת התואר יקר ירושלים. כבוד הוא לעירנו שאלי עמיר הוא מבחירי בניה ויקירה. כבוד לאלו עמיר שירושלים רואה בו בן יקר.

אני מבקש להודות למשפחתי, לחבריי וידידיי, ולקהל היקר, שכיבדו אותי בערב זה. ובראש וראשונה אני מבקש להודות לדוברים בערב הזה, שחלקם הגיעו ממרחקים כדי לספר על הספר ועל מחברו.

ד"ר שלמה חיזק, נשיא מרכז אבא, שפתח בפניי את שערי הבית הזה; פרופ' יוסף טובי, מגדולי חוקרי הפיוט בימינו, מספר הסיפורים יהודה עצבה, שהגיע ממודיעין החשמונאית. מפעליו של יהודה בתחום המסורות הסיפוריות של עדות ישראל הם מיוחדים במינם. תיכנסו לאתר שלו ותיווכחו. בנימין בן דוד שהגיע מחניתה הרחוקה כדי לספר על השרות המשותף שלנו במרחבים של מרכז אסיה, הדוקטורנטית צילה זן-בר צור הגיעה מן הגלובע לירושלים. תודה למוסיקאי אהבתי שלוחה לכל אחד ואחת מהם.

תודה לצוות מרכז אב"א ובראשם לשושנה בבחאנוב, שפעלו להצלחתו של הערב המיוחד הזה.

ושוב תודה לכם קהל יקר.

ערב טוב.

